

ПРЕЛОМНИ ВРЕМЕНА

ЮБИЛЕЕН СБОРНИК В ЧЕСТ НА 65-ГОДИШНИНАТА НА ПРОФЕСОР ЛЮБОМИР ОГНЯНОВ

Съставители

доц. д-р Евгения Калинова

гл. ас. д-р Михаил Груев

гл. ас. Людмила Зигарова

Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

София • 2006

- © 2006 Евгения Калинова, Михаил Груев, Людмила Зидарова – съставители
- © 2006 Милияна Каймакамова – предговор
- © 2006 Тодор Попнеделев – интервю
- © 2006 Андрей Лунин, Андрей Пантев, Валери Кацунов, Валери Колев, Ваня Стоянова, Васил Параскевов, Веселин Янчев, Витка Тошкова, Владимир Мигев, Владимир Станев, Войн Божинов, Вълкан Вълканов, Господинка Никова, Даниел Вачков, Даниела Калканджиева, Димитър Гоцев, Добрин Йотов, Дора Калчева, Евгений Кандиларов, Евгения Калинова, Екатерина Никова, Желязко Стоянов, Илияна Григорова, Илияна Марчева, Искра Баева, Йордан Баев, Йордан Мантарлиев, Йорданка Гешева, Йорданка Спасова, Костадин Грозев, Красимира Табакова, Луиза Ревякина, Людмил Спасов, Мариана Кръстева, Мария Десничина, Мария Радева, Марияна Стамова, Мартин Иванов, Милияна Каймакамова, Минчо Минчев, Димитър Григоров, Михаил Груев, Надя Живкова, Наум Кайчев, Николай Поппетров, Поля Иванова, Радостина Йотова, Росица Ангелова, Румяна Маринова-Христиди, Румяна Първанова, Румяна Тодорова, Сашка Миланова, Станимир Станев, Стоян Танев, Тодор Мишев, Христо Гиневски, Цветана Иванова

ISBN 10:954-07-2429-5

ISBN 13:978-954-07-2429-4

Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

СЪДЕБНИТЕ ПРОЦЕСИ СРЕЩУ ЕВАНГЕЛИСТКИТЕ ПАСТОРИ И ТРАЙЧО КОСТОВ И БЪЛГАРО-БРИТАНСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ ПРЕЗ 1949 Г.

ВАСИЛ ПАРАСКЕВОВ

След Втората световна война отношенията между България и Великобритания се развиват в променяща се вътрешна и международна ситуация. На преден план излизат изключително важни за България проблеми, свързани с възстановяването на двустранните дипломатически отношения и с подписването на мирния договор. Благоприятното за страната разрешаване на тези проблеми е затруднено от отрицателното отношение на Великобритания към засилването на съветското влияние в страната и постепенната трансформация на българската обществено-политическа система в посока, която води към пълното налагане на съветският държавен модел.

В тази статия е разгледано влиянието върху българо-британските отношения на два от публичните съдебни процеси в България през 1949 г. Чрез използването на български и британски архивни документи е направен опит да се разкрият както официалните реакции и отношение на Великобритания към отправените ѝ обвинения по време на сталинистките чистки в България в намеса в българските вътрешни работи и подготовка на преврат за сваляне на властта, така и нейните ответни дипломатически действия към България. В научните изследвания за съдебните процеси срещу евангелистките пастори и Трайчо Костов британското поведение през 1949 г. е поставено на по-заден план за сметка на вътрешнополитическите им измерения¹. В други изследвания, наред с вътрешнополитическото значение, тези съдебни процеси са представени в контекста на съветското влияние върху българските съдебни органи, извършенията по време на следствието и т. н.²

През 1947 г. са възстановени дипломатическите отношения между България и Великобритания. Това събитие обаче не поставя началото на истинско междудържавно сътрудничество отчасти поради новото разделение на Европа на два враждуващи идеологически блока и отчасти поради невъзможността двете държави да намерят допирни точки в политическата сфера, които да ги сблизят.

Въпреки че стремежът на Великобритания да попречи на разширяването на съветското политическо влияние на изток след Втората световна война пропада, тя се стреми през следващите десетилетия на

Студената война да не прекъсва изцяло връзките си с източноевропейските страни³. Очакванията на Великобритания, че нейните интереси в България ще бъдат най-добре защитени, като продължи да поддържа дипломатическата си мисия в София, не се оправдават напълно. Българските власти изправят британските дипломати пред различни административни трудности, а в някои моменти им показват респектиращата заплаха на милиционерския произвол – милицията често се интересува от работещите в посолството и дори арестува някои от тях⁴. Така през 1948 г. дипломатическите представители на Великобритания в България безпомощно отбелязват, че отношенията им с комунистическото правителство не се подобряват, а властта на Българската работническа партия (комунисти) (БРП (к)) е вече успешно консолидирана⁵.

Под влиянието на Съветския съюз в края на 40-те и началото на 50-те години на XX в. в източноевропейските страни се развива процес на цялостно утвърждаване на съветската обществено-политическа система⁶. Една от трагичните характерни черти на сталиниската система твърде бързо се проявява в обществата в съветската сфера на влияние – започва поредица от шумни съдебни процеси. В измяна са обвинени висши партийни функционери, имащи съвсем реален принос в утвърждаването на властта на комунистическите партии, или обществени групи, останали извън ползрението на органите на реда през предишните години, но с виждания, които противоречат на новите политически реалности⁷.

Годините на чистките в България бележат едно от най-ниските нива в българо-британските отношения. Отечественофронтовските правителства често обвиняват Великобритания, заедно със Съединените щати, че прави опити за намеса в българските вътрешни работи. През 1949 г. обаче се стига до открито обвинение срещу британската дипломация в няколко шпионски афери, които в продължение на месеци заемат централно място на страниците на партийния официоз в „Работническо дело“. По такъв начин ръководството на Българската комунистическа партия (БКП) прави опит да дискредитира политиката на Великобритания към България⁸. Възможността това да е съзнателно търсен ефект не е за пренебрегване. В годините след подписването на мирния договор Великобритания обвинява българското правителство в погазването на основни човешки права и свободи в страната и категорично се противопоставя на приемането на България в Организацията на обединените нации (ООН)⁹. С обвиненията срещу евангелистките пастори и след това срещу Трайчо Костов за извършването на шпионаж в полза на Великобритания управниците в страната се стремят да

създадат един отблъскващ политически морален облик на британската дипломация и да обезсилят постоянните ѝ критики срещу действията на БКП. На българската общественост трябва да се внуши, че обвиненията на Великобритания не само не са оправдани, а тъкмо обратното, тя е страна, която води агресивна политика.

През 1948 г. се засилват подозренията на комунистическата партия към лица и обществени групи, които не споделят нейните виждания за устройството на страната. Един от ударите е насочен към евангелистките църкви в България, които през периода 1944–1948 г. се радват на сравнително добри възможности за религиозна дейност¹⁰. Връзките на евангелистите с държавите отвъд „желязната завеса“ ги превръща в мишена на органите на Министерството на вътрешните работи поради възможността духовният им живот да бъде повлиян от западната идеологическа дейност. Това настроение добре е изразено от Димитър Илиев, директор на Дирекцията на изповеданията към Министерството на външните работи (МВнР), който смята, че протестантските църкви в страната се развиват под империалистическо влияние и затова политиката на държавата към тях трябва да е насочена към пресичане на опитите Съединените щати и другите западни държави чрез тях да въздействат върху населението¹¹. Първите арести на евангелистки пастори са извършени през лятото на 1948 г. по обвинения за злоупотреба с валута. По-голямата част от пасторите обаче е арестувана на 4 ноември, след което те са изпратени в Централния затвор¹².

Следствието срещу тях съвпада с арестуването и провеждането на съдебния процес срещу кардинал Жозеф Миндсенти в Унгария. Кардиналът е обвинен, че е призовавал западните държави да се намесят в унгарските вътрешни работи, шпионирал е в полза на западните разузнавания и т. н.¹³ Малко след края на съдебния процес в Унгария е сложено началото на аналогични съдебни действия в България. На 11 февруари 1949 г. е публикуван обвинителният акт срещу група ръководители на Върховния съвет на обединените евангелски църкви в България. Задържаните петнадесет пастори, сред които Васил Зяпков, Янко Иванов, Никола Наумов, Георги Чернев, Георги Васев и др., са обвинени в шпионска и предателска дейност. Според българските следствени власти те са предавали сведения от политически, стопански и военен характер на Сирил Блек, Робърт Стронг, Джон Хорнър, полк. Томсън, Станли Андриус и други британски и американски граждани¹⁴.

В. Зяпков конкретно е обвинен, че след 9 септември 1944 г. е станал агент на британското разузнаване, а след това – и на американското. Така, в качеството си на участник в българската делегация на мирни-

те преговори в Париж през 1946 г., той е предавал на британските тайни служби информация за проведените разисквания и взетите решения. Освен в шпионска дейност пасторите Никола Михайлов и Янко Иванов са обвинени, че са настоявали пред британски и американски представители техните войски да окупираат страната¹⁵.

Първата реакция на Великобритания след оповестяването на обвинителния акт не е нито много бърза, нито много категорична. Всъщност тя проявява интерес към случая още през януари 1949 г., когато временно управляващият британската легация в България Гринхил иска от МВнР информация за задържаните протестантски пастори¹⁶. Въпреки това, същинският интерес на Великобритания към случая започва след официалното оповестяване на обвинението към пасторите. На 16 февруари Гринхил смята, че след споменаването в обвинителния акт на Станли Андрюс, който е британски консул в София до август 1948 г., Великобритания е вече пряко заинтересована от процеса и затова отправя искане към българските власти да се даде разрешение на членове на легацията да присъстват в съдебната зала¹⁷. Освен това съдържанието на обвинителния акт дава възможност на британските дипломати да направят мрачен анализ на състоянието на религиозните свободи в страната. Тяхното мнение е, че правителството на БКП използва процеса срещу пасторите, за да оправдае своята политика срещу църквите в страната и използва ситуацията, за да оповести законопроекта за изповеданията. Обратно на твърденията за наличието на пълна религиозна свобода в България¹⁸, англичаните смятат, че държавата напълно доминира над различните религиозни организации¹⁹. Това твърдение в голяма степен се доказва от съвременните научни изследвания за отношението на държавата към Православната църква в България след 1944 г.²⁰

Самият съдебен процес се провежда от 25 февруари до 8 март 1949 г. Сериозните обвинения, които се отправят към Великобритания по време на процеса, са потвърдени от всички обвиняеми, които охотно признават тежките обвинения в шпионаж и друга подривна дейност²¹. Тези обвинения стават причина британската легация в София да изпрати на 28 февруари вербална нота до българското Външно министерство. Тя обаче не е от името на британското правителство, а е изпратена от правителството на Нова Зеландия. В нея се посочва, че правителството на Негово величество в Нова Зеландия чрез легацията на Великобритания в София изтъква сериозната си загриженост за арестуването и съденето на петнадесетте протестантски пастори. Правителството на Нова Зеландия смята, че това е нарушение на основните човешки права и свободи, които българското правителство е поело ангажимент да

спазва, и отправя протест срещу действията на българските власти²². В своя отговор на новозеландската нота МВнР изразява изненадата си от отправените обвинения в нарушаване на религиозните свободи на гражданите, още повече че направените самопризнания на пасторите доказват тяхната вина²³.

От своя страна дипломатическите представители на Великобритания в София внимателно следят развитието на процеса, но не бързат да предприемат конкретни действия. На 1 март, в разгара на процеса срещу пасторите, е обнародван Законът за изповеданията²⁴. На 2 март британският дипломат Мейсън изпраща от София предложение до Форин офис да не се бърза с негативната реакция към закона, понеже прибързаните действия без конкретни доказателства ще предизвикат обвинения от страна на българското правителство, че Великобритания прави всичко възможно да попречи на прилагането на закона²⁵. Вероятно опитът от предишните години, когато Великобритания изпраща безрезултатни протестни ноти до отечественофронтовските кабинети, е накарал Мейсън да изчака развитието на цялата ситуация. Неговото предложение е да се изчака краят на процеса срещу пасторите и тогава, при наличието на ясни данни за поведението на правителството, да се изпрати конкретна нота²⁶. Явен е стремежът на британската дипломация да се действа комплексно, като се обхванат колкото се може повече сведения, което, като се имат предвид слабите британски позиции в страната, би предало по-голяма тежест на действията им.

Британските дипломати не чакат дълго, за да получат нужните им сведения за политиката на българския кабинет по случая с пасторите. На 8 март са произнесени присъдите срещу петнадесетте пастори. В. Зяпков, Я. Иванов, Н. Наумов и Георги Чернев са осъдени на доживотен затвор, а останалите подсъдими получават от пет до петнадесет години затвор²⁷. На 11 март от легацията на Великобритания е изпратена вербална нота до МВнР, в която се заявява, че нейното правителство е проучило подробно самопризнанията на подсъдимите и смята, че те са „напълно фалшиви“²⁸. Основание за това твърдение дават показанията на Зяпков, който по време на процеса посочва, че е поддържал връзки със Станли Андрюс през 1944 и 1945 г., докато справка на англичаните показва, че Андрюс не е бил в България до 30 март 1946 г. Според Великобритания това прави самопризнанията подозрителни. Също така в нотата българското правителство е обвинено, че процесът е по-скоро пропагандна кампания, отколкото прилагане на правосъдие, защото правото на гражданите да изказват различни мнения от управляващите е представено като престъпление, уговорката в съглашение-

то за примирие за предоставяне на информация – като предателство, а нормалните контакти между обвиняемите и членовете на легацията – като шпионаж. Освен това британското правителство категорично заявява, че истинската религиозна свобода е несъвместима с едностранната власт на БКП²⁹.

Острият тон в нотата на Великобритания предизвиква и остра българска реакция. В отговора на МВНР се отбелязва, че тонът в британската нота е недопустим, а „неоспоримите факти“, изнесени на процеса срещу пасторите и техните „най-искрени признания“, дават възможност действията на духовниците да бъдат квалифицирани като шпионаж³⁰.

Тежките присъди срещу пасторите затвърждават мнението на Великобритания, че политиката на българската държава е насочена към лишаване на църквите в България от целия им обществен престиж и самостоятелност. В този дух е анализът на Мейсън за религиозните свободи в страната, който той изпраща на Бевин на 18 март³¹. На Острова тежките присъди на пасторите са посрещнати с възмущение. На 15 март Федералният съвет на Свободната църква в Лондон оценява процеса и присъдите като „част от една общопланирана кампания срещу християнската религия“, която противоречи на хартата на ООН³².

Докато обществените протести могат да повлияят слабо на политиката на БКП към религиозните общности в страната, то отношението на британското правителство има далече по-неприятни измерения за българските управляващи. В резултат на изострените двустранни отношения правителството на Негово величество решава да продължи да се противопоставя на приемането на България в ООН. През април 1949 г. Великобритания изпраща нота до българското правителство, в която поради наличието на полицейски произвол го обвинява в нарушаване на чл. 2. от мирния договор³³.

Британските обвинения предизвикват отзвук в ООН. На 30 април въпросът за погазването на човешките права и свободи в България е разгледан в Общото събрание на Организацията. В приетото решение ООН изразява дълбока загриженост за състоянието на тези фундаментални човешки ценности в страната, одобрява предприетите от други държави – членки на Общността действия по тези обвинения и най-настойчиво обръща внимание на българското правителство за изпълнение на неговите задължения по силата на мирния договор³⁴. Хладнокръвният отговор на българския кабинет, че британските обвинения са безпочвени, не е достатъчно убедителен и през октомври 1949 г. Великобритания, заедно със Съединените щати, предприема нови действия. Проблемът със спазването на човешките права в България отново е

поставен за разглеждане в ООН. Този път обаче ООН решава да потърси консултация с Международния съд за правата на човека в Хага относно задълженията на България по силата на мирния договор³⁵ и така разрешаването на въпроса се забавя.

По същото време Великобритания е замесена в нов шпионски скандал в България. Следствието по случая Тр. Костов „установява“, че той е поддържал връзки с британското разузнаване. Първите „признания“ в тази посока прави през април 1949 г. индустриалецът Кирил Славов. В хода на следствието срещу него, по обвинения в икономически престъпления и шпионаж, чрез инквизиции той е принуден да признае не само предявените му обвинения, но и да посочи Тр. Костов като агент на англичаните. Съветските съветници в следствието още след разговора на Костов със Сталин през декември 1948 г. имат предвид вероятността той да е чужд агент и през следващите месеци полагат целенасочени усилия, за да получат нужните им сведения³⁶.

След получаването на сведенията, които „уличават“ Тр. Костов в антидържавна дейност, ръководство на БКП го отстранява от отговорна партийна и държавна работа. С това проблемите за Костов не приключват и на 20 юни той е арестуван³⁷. Още от първите дни на следствието към него се отправят въпроси за връзките му с британското разузнаване. Костов отказва да даде нужните „признания“ и затова следователите го подлагат на мъчение. Въпреки това той не се пречупва и през септември 1949 г. от Москва пристига нареждане английската версия да остане на по-заден план, а приоритет да се даде на отношенията на заподозрения с югославяните³⁸.

Това обаче не води до отхвърляне или поне до известно смекчаване на обвиненията към Великобритания. Условието на Студената война не позволяват никакво огъване пред идеологическия враг и българското партийно и държавно ръководство използва всеки случай, който му се струва подходящ, за нанасянето на удар върху престижа на западните държави и вътрешнопартийните врагове. В тази насока някои действия на Вълко Червенков са твърде показателни. На 20 октомври той съобщава пред пленум на ЦК на БКП, че следствието е намерило „доказателства“, че Тр. Костов е английски шпионин и под ръководството на британските и американските тайни служби е подготвял заговора за откъсване на България от Съветския съюз³⁹. Месец по-късно Червенков отново развива тезата за англо-американски заговор на заседание на Коминформбюро⁴⁰.

Що се отнася до Великобритания, нейните дипломатически представители в София през лятото и есента на 1949 г. все още се задоволя-

ват само с наблюдаване на процесите в страната, но без да вземат открито отношение. На 6 октомври от британската легация в София изпращат писмо до Форин офис, в което се изказва мнение, че чистките в БКП разкриват незадоволителното състояние на властта в много райони на България⁴¹. През октомври, когато В. Червенков прави „разкритията“ на следствието достояние на партийното ръководство, британските дипломати се стремят да преодолеят липсата на достатъчно новини за развитието на случая със следене на прехвърлящите между София и Белград искри във връзка с подготовката на процеса срещу Тр. Костов и замесването и на Югославия в предполагаемия заговор. В тази връзка една статия, публикувана в белградския вестник „Борба“ на 15 октомври, определено привлича вниманието им. Статията е изпратена от сър Пийк (Peake) от Белград до Форин офис, а оттам е препратена до София. Югославският коментар за подготвяния процес е, че той ще е „далеч по-интересен“ и „по-криминален от процеса в Будапеща“⁴², защото, наред с истинските шпиони, пред съда ще бъдат изправени и невинни хора. От друга страна, авторът на статията не се съмнява, че Тр. Костов е бил шпионин, а освен това и „идеолог на троцкистка група в Българската комунистическа партия“⁴³.

При осъдицата от предварителни сведения за следствието и в очакване на обвинителния акт статията дава на британските дипломати в София достатъчно поводи за размисъл. Чансъръ (Chancery) например не се съмнява, че много от обвиненията срещу Костов, посочени в белградската статия, ще бъдат повторени в София, въпреки че няма доказателства за тяхната достоверност. Англичанинът е склонен да отдаде негативното отношение на в. „Борба“ към подсъдимия на неговите антиюгославски изказвания, а конфликтът му с ръководството на БКП и съветските лидери на това, че той е по-чувствителен към деспотичните съветски искания в икономическата област⁴⁴.

Времето за анализи и предположения скоро свършва. На 30 ноември в централния печат е публикуван обвинителният акт срещу Тр. Костов и неговата група. Костов е обвинен, че е сътрудник на полицията от 1942 г., а след това и на британското разузнаване. Освен това след 9 септември 1944 г. заедно с Никола Павлов (обвинен, че е агент на полицията) и Иван Стефанов (също обявен за британски шпионин) започват подготовката на заговор за събаряне на властта. В обвинителния акт се посочва, че в края на 1944 г. Костов осъществява контакт с британското разузнаване чрез полк. Уилям С. Бейли. Освен Тр. Костов и Ив. Стефанов за британски агенти са посочени още Никола Начев Павлов (предавал сведения за двегодишния и петгодишния стопански

план), Иван Гевренов (също обвинен за стопански шпионаж) и Иван Тутев (предавал през 1947 г. сведения за търговията на България със Съветския съюз на първия секретар на британската легация в София Патрик Хауз)⁴⁵.

В голяма степен обвиненията не представляват никаква изненада – маниерът да се търсят „вътрешнопартийни врагове“, „империалистически шпиони“, „заговорници“ и „вредители“ от всякакъв характер вече е в разгара си както в България, така и в другите страни от съветската сфера на влияние. Затова вестник „Работническо дело“ посреща с подчертано задоволство „разкритията“ на следствието. В духа на времето във вестника е посочено, че Великобритания и Съединените щати се подготвят за контрареволуционна дейност срещу СССР и народнодемократичните държави още от годините на войната, а процесът срещу Тр. Костов само показва нагледно техните планове – да откъснат от Москва източноевропейските държави с цел тяхното „заробване от англо-американските империалисти“⁴⁶. Прави впечатление липсата на обширни и задълбочени анализи на международното положение на България и отражението, което имат обвиненията и конфронтацията с Великобритания и Съединените щати върху международния облик на страната. Всъщност отрезвяващата преценка на положението напълно е изместена от неспирната възхвала на българо-съветската дружба.

Първоначално, след публикуването на обвиненията, вниманието на британските дипломати е привлечено от конкретното посочване на Тр. Костов и Ив. Тутев като лица, съгрудничели с англичаните. Техните очаквания са за бърз съдебен процес, който да приключи преди насрочените за 18 декември избори⁴⁷. В тази връзка на 1 декември Мейсън изпраща до Лондон подробен доклад за развитието на случая. Той очаква обвиненията срещу „заговорническата група“ да бъдат още по-силно раздухани със започването и напредването на процеса. Според него, въпреки че все още е рано да се предскаже основната насока на пропагандната атака, е видно, че става дума за „обширна конспирация, организирана под югославско ръководство и с англо-американска подкрепа, за да се окаже съпротива на съветското господство на Балканите и да се попречи съветското влияние да се разпространи на юг от Дунав“⁴⁸. Мейсън предполага, че това вероятно е първият процес от предстояща серия процеси, насочени към вътрешнопартийни фигури от различен ранг. Всъщност той смята, че процесът е част от действията на Коминформбюро срещу Югославия, въпреки че ще е трудно Костов да бъде представен като приятел на югославяните. Обвиненията срещу Великобритания са оценени от дипломата като смешни, особено „шпи-

онските“ взаимоотношения между Тютев и Хауз, и нещото опитания¹⁹ от своя страна във Форин офис провяват специален интерес към споменаването на полк. Бейли в обвинителния акт. Затова от министерството е поискана изчерпателна информация от полковника за неговите отношения с Костов или с други лица, които могат да имат връзка с процеса²⁰. Освен това на 3 декември такава информация искат и от британската мисия в София, за да са подготвени в случай, че обвиненията срещу британското разузнаване се засилват²¹. На 13 декември обясненията на Бейли пристигат във Форин офис²², а на 16 декември са публикувани в „Дейли Телеграф“²³. Бейли заявява, че няколко пъти се срещал с Костов на различни официални прием в София, но почти не са разговаряли. По-чести контакти е имал със Стефанов без обаче отношението им да са свързани с някаква шпионска дейност. Останалите обвиняеми полковникът посочва, че не познава.

Отношението на Тютев с британските дипломатически представител в България също са проучени внимателно. Въпреки честите му срещи с Хауз през 1947 г., в архива на легацията не са намерени сведения за разговори, които да засягат българо-съветската търговия. Изключението прави разговора от 8 март 1947 г., при който Тютев дава обща информация за българските доставки за Съветския съюз и за съветските войски в страната. Хауз впоследствие изразява съмнение за достоверността на получените сведения²⁴.

Докато между София и Лондон се разменят доклади за изясняване на отношенията на някои от подсъдимите с британското разузнаване, съдебният процес започва. Той се провежда от 7 до 13 декември 1949 г. и завършва с произнасянето на смъртна присъда за Трайчо Костов, който заявява, че всички обвинения са неоснователни, недоказани и са изтъргнати с насилие доживотните присъди за Ив. Стефанов, Ив. Тютев и др. и различни срокове затвор за другите подсъдими²⁵.

Общо погледнато, интересът на Великобритания към хода на процеса, за разлика от съдебния процес срещу пасторите, е сравнително незначителен, а към съдбата на подсъдимите – слаб. Тонът на британското поведение е подказан от техния дипломатически представител в Москва сър Д. Кели (Sir D. Kelly). Той смята, че основният елемент в коментарите за процеса по Би Би Си и в британския печат трябва да бъде осмиването на обвинителния акт и съдебната процедура, а към подсъдимите не е нужно да се показва съчувствие. Според него в тогавашното положение изразяването на морално възмущение или отпадането на критики за нечестността на местното правосъдие би се изтъргувало в цяла Източна Европа като „доказателство за британското

лишемерие“²⁶. Мейсън възприема някои от бележките на сър Кели. Очевидно местото и ролята на Костов и другите подсъдими във властта не са забравени и Мейсън посочва в писмото си до Форин офис, че няма нужда, а и не трябва британската дипломация да прави от тях тълченици. От друга страна, той не е напълно съгласен със запазването на мъчяние по слушане и от въздържането да се правят изявления, че обвинението са напълно скалъпени²⁷. Външното министерство на Великобритания обаче мисля с по-големи симпатии на индиферентното отношение към процеса и това се отразява на поведението на нейната дипломация.

Въпреки че сериозна зарежкеноост за съдбата на подсъдимите липсва, Великобритания не се откръсва изцяло от събитията. Мейсън посреша с недоволство решението на българските власти да не допуснат британски дипломати на процеса. Във Форин офис обаче не са особено обезпокоени от тази перспектива и смятат, че той е отишъл твърде далеч, като е поискал среща със заместник-министъра на външните работи, понеже така се създава впечатление, че англичаните са заинтересовани от процеса и от обвиненията срещу тях, докато по същото време британската дипломация се стреми да покаже, че е незаинтересована от слушане и мисля с насмешка на обвиненията. Форин офис ясно показва, че хладното безразличие е за предпочитане пред възприемането на по-твърда курс към българското правителство във връзка с процеса, защото, за разлика например от процеса срещу Миндасенти в Унгария, който предизвиква широк обществен отзвук във Великобритания, към Костов „никой не е показал подобни чувства“²⁸.

На 19 декември, след края на процеса и екзекуцията на Костов, Мейсън изглежда в известна степен обезпокоен от официалните британски реакции, или по-точно от липсата на такива, и от начина по който това ще се отрази на бъдещото развитие на българо-британските отношения, защото изявлението в пресата на полк. Бейли и П. Хауз не са достатъчни. Той смята, че типично британско поведение – да се отмени с мъчяние очевидно неправдоподобни обвинения – не би се възприело добре в България и би се изтъргувало като признаване на тези обвинения. Освен това, според Мейсън, ако не се направи официално изявление по повод обвинението срещу британското разузнаване, при бъдещите съдебни процеси натискът върху Великобритания ще се засили²⁹.

В дипломатическите среди в Лондон надделява мнението, след внимателен анализ и консултации с Вашингтон, че крайна конферентия с България и другите съветски сателити не е необходима и британ-

ските интереси ще се поддържат най-добре, като се съхранят дипломатическите отношения, колкото се може по-продължително време. Още повече че прекъсването на дипломатическите отношения с Албания е показало недостатъците на това крайно решение. Изглежда, че основната функция, която Великобритания дава на своите дипломатически мисии отвъд „желязната завеса“, е просто да следят и анализират събитията и развитието на съветските сателити⁶⁰.

Краят на 40-те години на ХХ в. е един от най-трудните периоди в българо-британските отношения след Втората световна война. По същото време с неуспех завършват и преговорите за сключването на търговска спогодба между двете страни. В този начален период на Студената война британската дипломатия се ръководи в своите действия преди всичко от държавните интереси на империята, а не толкова от неодобрението си на тоталитарната система в България. Основната ѝ цел е насочена към предизвикването на международен отзвук от действията на българското правителство и на международна санкция за репресивната вътрешна политика на БКП. Тази тенденция е видна от позицията на Великобритания след процеса срещу евангелистките пастори, когато предприетите от нея действия имат отрицателно влияние върху международния имидж на България и мястото на страната в системата на международните отношения. Същевременно, както показва процесът срещу Тр. Костов, британската дипломатия избягва преки сблъсъци с българските си колеги в случаите, когато интересите на Великобритания не са засегнати пряко.

БЕЛЕЖКИ

¹ *Иусов, М.* Последната година на Трайчо Костов. С., 1990; Последната година от живота на Трайчо Костов (декември 1948 – декември 1949 г.). – Изв. на Института по история на Българската социалистическа партия, 67, 1990, 45–126; Сталин и България. С., 1991, 203–211. В известна степен в историята на евангелистките църкви в България са разкрити някои аспекти на съдебния процес срещу пасторите през 1949 г., но без да се посочват британските реакции. Вж. Вестители на истината. История на евангелистките църкви в България. Б. м., 1994, 355–363.

² *Огнянов, Л.* Съветското влияние върху организацията и дейността на съдебните органи в България (1949–1956 г.). – Вжв: България в сферата на съветските интереси. С., 1998, 74–83; „Студената война“ и „шпиономанията“ в България (1949–1953). – Вжв: Модерна България. С., 1999, 292–312; *Волокитина, Т.* Москва и политическите репресии в Восточной Европе в конце 40-х годов (По документам российских архивов). – Вжв: България в сферата на съветските интереси, 53–63; *Никова, Г.* Политически процеси в България (1949–1953 г.) – Пак там, 64–73; Борби и чистки в БКП (1948–1953). Документи

и материали. Състав. Л. Огнянов. С., 2001.

³ *Barker, E.* Britain in a Divided Europe 1945–1970. London, Weidenfeld and Nicolson, 1971, p. 8.

⁴ Public Record Office (PRO) Foreign Office (FO) 371/72160, 13–14. Колекция микро-филми (КМФ) 04, 396/5.

⁵ PRO FO 371/78237, p. 3. КМФ 04, 396/6.

⁶ Централно-Восточная Европа во второй половине ХХ века. Т. 1. Становление „реального социализма“. М., 2000, с. 35.

Характерните черти на наложената съветска тоталитарна система са ликвидиране на частната собственост, пълна политическа хегемония на комунистическата партия, централизирано ръководство на икономиката, налагане на комунистическата идеология в духовния живот, потъпкване на всякакво свободомислие и т. н. В България това води до засилване на репресивния характер на системата – увеличаване на лагерите, политически и икономически насилни, широкообхватни чистки в обществото и др. Вж. *Мигев, В.* За характера и облика на комунистическия режим в България (1944–1989 г.) – Вжв: България след 1944 – история, проблеми, тенденции. Шумен, 2002, с. 14.

⁷ В анализа си на сталинистките чистки в Източна Европа Ричард Крамптън посочва, че освен за затягане на дисциплината в партията и обществото, в момент, когато според комунистическата идеология класовата борба се активизира в резултат на извършената революция, една от другите функции на чистките е да засилят бдителността на комунистическите партии за действията на капиталистическите държави, които всячески, съгласно вижданията на съветските лидери, се стремят да разрушат социалистическото единство (*Crampton, R.* Eastern Europe in the Twentieth Century – and After. London and New York, Routledge, 2001, 269–271).

⁸ *Огнянов, Л.* „Студената война“ и „шпиономанията“ в България (1949–1953), с. 295.

⁹ *Огнянов, Л.* България в международните отношения (1947–1955). – Вжв: Модерният историк – въображение, информираност, поколения. С., 1999, с. 315.

¹⁰ Вестители на истината..., с. 354.

¹¹ *Калканджиева, Д.* Българската православна църква и държавата 1944–1953. С., 1997, с. 243.

¹² Пак там, с. 355.

¹³ Работническо дело, № 26, 3 февр. 1948.

Британският външен министър Бевин поставя под съмненis справедливостта на съдебния процес и обявява, че унгарското поведение е отблъскващо (Пак там, № 32, 10 февр. 1949). Опитите на Великобритания на защитят Миндсенти завършват без успех и на 8 февруари 1949 г. той е осъден на доживотен затвор, конфискуване на всичките му имуществва и лишаване от граждански и политически права (Пак там, № 31, 9 февр. 1949).

¹⁴ Пак там, № 33, 11 февр. 1949.

¹⁵ Пак там.

¹⁶ Архив на Министерството на външните работи (АМВНР), папка 3, оп. 6, а. е. 120, л. 1.

¹⁷ Пак там, л. 4.

¹⁸ В обвинителния акт срещу пасторите властите пресилено посочват, че „никой в НР България не може да се преследва заради неговите религиозни убеждения“, защото „свободата на съвестта и вероизповеданията, както въобще равенството на всички български граждани пред закона е едно от основните начала на конституцията на НР България“ (Работническо дело, № 33, 11 февр. 1949).

¹⁹ National Archives (NA) FO 371/78297, p. 27.

²⁰ Вж. *Калканджиева, Д.* Цит. съч.; *Огнянов, Л.* Отношенията между Светия Синод на Българската православна църква и българското правителство (1949–1953). – Вжв:

Християнската традиция и царската институция в българската култура. Шумен, 2003, 249–251; *Чуреишки, С.* Православието и комунизмът в България 1944–1960 г. С., 2004.

²¹ Вж. Вестители на истината..., с. 360.

В централния печат е обърнато сериозно внимание на съдебния процес срещу евангелистките пастори. Вж. броевете на вестниците „Работническо дело“ и „Отечествен фронт“ от 26 февруари до 9 март 1949 г.

²² АМВнР, папка 3, оп. 6, а. е. 120, л. 14.

²³ Пак там, л. 16.

²⁴ За подготовката, приемането и прилагането на Закона за изповеданията по-подробно вж. *Калканджиева, Д.* Цит. съч., 241–275.

²⁵ NA FO 371/78297, р. 32.

²⁶ Пак там, с. 33.

²⁷ Работническо дело, № 57, 9 март 1949.

²⁸ АМВнР, папка 3, оп. 6, а. е. 120, л. 20.

²⁹ Пак там, л. 20–21.

³⁰ Пак там, л. 33–36.

³¹ NA FO 371/78297, 57–58.

³² АМнР, папка 3, оп. 6, а. е. 120, л. 54.

³³ *Barker, E.* Цит. съч., с. 48.

³⁴ Всъщност резолюцията на ООН се отнася не само до България, но и до Унгария, в която по това време се провеждат сходни съдебни процеси – Resolutions Adopted by the General Assembly during Its Third Session, 30 April 1949, Observance in Bulgaria and Hungary of human rights and fundamental freedoms. Източник: <http://www.un.org/documents/ga/res/3/ares3.htm>.

³⁵ Resolutions Adopted by the General Assembly during Its Fourth Session, 22 October 1949, Observance in Bulgaria, Hungary and Romania of human rights and fundamental freedoms. Източник: <http://www.un.org/documents/ga/res/4/ares4.htm>. Вж. също *Barker, E.* Цит. съч., с. 48.

На 30 март 1950 и 18 юли 1950 г. Международният съд за правата на човека се произнася, че България, както и Унгария и Румъния, е задължена да спазва разпоредбите на мирния договор. От този отговор обаче не личи, че в случай на неизпълнение срещу страната ще бъдат предприети някакви действия. Удовлетворение за британската дипломация би трябвало да е решението на Общото събрание на ООН от 3 ноември 1950 г. да порицае трите страни за отказа им да изпълнят задълженията си по силата на мирния договор (<http://www.un.org/documents/ga/res/5/ares5.htm>).

³⁶ *Исусов, М.* Последната година на Трайчо Костов, 75–77.

За влиянието на съветските съветници в България и в другите източноевропейски страни по времето на сталинистките чистки в края на 40-те и началото на 50-те години и за методите, които следствените органи използват при събирането на „доказателствата“ по обвиненията, по-подробно вж. *Огнянов, Л.* Съветското влияние върху организацията и дейността на съдебните органи в България..., 74–83; *Волокитина, Т.* Москва и политическите репресии в Восточной Европе в конце 40-х годов..., 53–63; *Никова, Г.* Политически процеси в България..., 64–73

³⁷ *Исусов, М.* Последната година на Трайчо Костов, 68–75.

³⁸ Пак там, 80–82.

³⁹ Борби и чистки в БКП (1948–1953)..., 175–176.

⁴⁰ *Волокитина, Т.* Москва и политическите репресии в Восточной Европе в конце 40-х годов..., с. 62.

⁴¹ NA FO 371/78245, р. 4.

⁴² Процесът срещу Тр. Костов се провежда след завършването на сходен съдебен процес в Унгария. Там главният обвиняем е Ласло Райк, бивш министър на вътрешните работи. Той е обвинен в сътрудничество с режима на Хорти, шпионаж в полза на западните държави и подготовката на преврат с югославска помощ с цел отклоняване на Унгария от социалистическия път на развитие (*Crampton, R.* Цит. съч., с. 261).

⁴³ NA FO 371/78249, р. 4.

В статията югославяните не пропускат язвително да коментират съветската роля в случая с Костов. Те смятат, че съдебният процес в София ще покаже, не само измерението на московската „контрареволуционна кампания“ срещу Югославия, но и съветското падение: „далеч под обикновения човешки морал“ (Пак там).

⁴⁴ Пак там, с. 10.

⁴⁵ Работническо дело, № 323, 30 ноем. 1949.

⁴⁶ Пак там, № 324, 1 дек. 1949.

⁴⁷ NA FO 371/78249, 28–29.

⁴⁸ Пак там, с. 43.

⁴⁹ Пак там, 43–45.

⁵⁰ Пак там, с. 41.

⁵¹ Пак там, с. 71.

⁵² NA FO 371/78250, р. 80.

⁵³ NA FO 371/78251, р. 40.

⁵⁴ NA FO 371/78250, р. 7, 11.

⁵⁵ По-подробно за хода на съдебния процес вж. Процесът срещу Трайчо Костов и неговата група. С., 1949; *Исусов, М.* Последната година на Трайчо Костов, 87–94.

⁵⁶ NA FO 371/78249, р. 50.

⁵⁷ Пак там, 67–68.

⁵⁸ Пак там, с. 174.

⁵⁹ NA FO 371/78251, р. 14.

⁶⁰ Пак там, с. 24.